

תפילת שמונה עשרה

מים ראשונים: מה הקשר של תפילת שמונה עשרה לפרשת השבוע, פרשת פקודי? הדברים יתבררו במהלך העניינים, בינתיים, כל מי שרוצה מוזמן לנחש.

מסכת מגילה דף יז עמוד ב – מקור הנוסח וסדר הברכות

תפילה מנא לן?¹ דתניא: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר רבי יוחנן, ואמרי לה במתניתא תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר.²

תנו רבנן: מנין שאומרים אבות – שנאמר: "הבו לה' בני אלים" (תהלים כט א),³ ומנין שאומרים גבורות – שנאמר: "הבו לה' כבוד ועוז" (שם),⁴ ומנין שאומרים קדושות – שנאמר: "הבו לה' כבוד שמו השתחוה לה' בהדרת קדש" (שם ב).⁵

ומה ראו לומר בינה אחר קדושה – שנאמר: "והקדישו את קדוש יעקב ואת אלהי ישראל יעריצו" (ישעיהו כט כג) וסמך ליה: "וידעו תעי רוח בינה".⁶ ומה ראו לומר תשובה אחר בינה – דכתיב: "ולבבו יבין ושב ורפא לו" (ישעיהו ו י) ... לאו רפואה דתחלואים היא, אלא רפואה דסליחה היא.⁷ ומה ראו לומר גאולה בשביעית? – אמר רבא: מתוך שעתידין ליגאל בשביעית ... במוצאי שביעית בן דוד בא⁸ ... ומה ראו לומר רפואה בשמינית? אמר רבי אחא: מתוך שנתנה מילה בשמינית, שצריכה רפואה, לפיכך קבעה בשמינית.⁹ ומה ראו לומר ברכת השנים בתשיעית – אמר רבי אלכסנדר: כנגד מפקיעי שערים, דכתיב: "שבור זרוע רשע" (תהלים י טו), ודוד כי אמרה – בתשיעית אמרה.¹⁰ ומה ראו לומר קיבוץ גלויות לאחר ברכת השנים – דכתיב: "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא" (יחזקאל לו ח).¹¹ וכיון שנתקבצו גלויות – נעשה דין ברשעים

¹ אין הכוונה כאן לשאלה הכללית מניין לנו בכלל מצוות תפילה, אלא, כפי שמסביר שטיינזלץ שם שמדובר בתפילת עמידה והשאלה היא: מנין לנו שלתפילה יש סדר: קודם ברכה זו ואח"כ זו ושיש להתפלל לפי סדר זה ולפי "מטבע שטבעו חכמים". לגבי מקור התפילה בכלל ראה למשל תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פרק ד הלכה א: "תפילת השחר עד חצות וכו', כתיב: לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם – וכי יש עבודה בלב? ואי זו? זו תפילה. וכן הוא אומר: אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא ישיזבינך (דניאל ו יז) – וכי יש פולחן בבבל? ואי זו? זו תפילה". ראה גם בבלי תענית ב א, ספרי דברים פסקה מא, מכילתא דרשב"י כג כה ועוד. וידועה גם מחלוקת הראשונים, רמב"ם (הלכות תפילה א א, ספר המצוות מצוה ה) ורמב"ן (השגותיו על ספר המצוות מצוה ה) אם תפילה נמנית כאחת מתרי"ג המצוות או שהיא מדרבנן ולא נאריך בנושא זה כאן.

² מכאן משמע שכבר הרבה לפני שמעון הפקולי שחי בתקופת רבן גמליאל דיבנה לאחר החורבן, הסדירו הנביאים (האחרונים?) והזקנים את תפילת שמונה עשרה. הגמרא תחזור לשאלה זו בהמשך. אגב, בשל המספר מאה ועשרים מן הסתם אין הכוונה לזקנים שקדמו לנביאים כנזכר בפתחה למסכת אבות: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים וכו'". אלא לאנשי הכנסת הגדולה שחיו בסמוך לנביאים האחרונים. ועכ"פ, כולם לפני שמעון הפקולי.

³ זו ברכת מגן אברהם שנפתת באזכור שלושת האבות. מדרש זה הוא מקור לכך שהאבות נקראים אלים וכן הוא בראש השנה לב א. אלים מלשון תוקף וכח (מהרש"א, רש"י), שהם התשתית. ראה גם הדימוי להרים: "מראש הררי קדם ... וממגד גבעות עולם – אלו האבות והאמהות שנמשלו בהרים ובגבעות שנאמר (שה"ש ד ו) אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה" (ספרי דברים פסקה שנג).

⁴ ברכת "אתה גיבור לעולם ה'" שנחתמת במחיה המתים.

⁵ עד כאן שלוש הברכות הראשונות שהם כפי שנראה להלן, שבו של מקום ולא 'בקשת צרכים'.

⁶ כאן ממשיך הדרשן מקדושה לברכת החונן לאדם דעת ומחפש את הקשר. אבל במקומות אחרים, שלוש הברכות הראשונות הם חטיבה אחת של מתן שבח ובברכה הרביעית מתחילות הבקשות. ואלה מתחילות, כמובן בברכת הדעת על מנת שיידע האדם לבקש כראוי. ולפיכך גם נקבעה ההבדלה בברכת החונן לאדם דעת. ראה ירושלמי ברכות פרק ה הלכה ב: "רבי אמר: תמיהני היאך ביטלו חונן הדעת בשבת? אם אין דיעה תפילה מניין? וכה אם אין דיעה הבדלה מניין?"

⁷ בקטע שהשמטנו דנה הגמרא מדוע באמת איננו מסמיכים את ברכת הרפואה לברכת התשובה, ע"ס הפסוק בישעיהו, ומסמיכים את ברכת הסליחה דווקא. והתירוץ שבישעיהו הכוונה לרפואת הסליחה ואילו תפילתנו לרפואה, שתבוא בהמשך, היא על רפואה כפשוטה.

⁸ לפי המסורת, המשיח יגיע במוצאי שנת השמיטה ובשבע השנים של אותה שמיטה (שבוע) יקרו מאורעות גדולים ובוולטים. ראה תיאור זה במסכת סנהדרין צ"א ע"א, שיר השירים רבה ב ד ועוד.

⁹ ראה גמרא מנחות דף מג עמוד ב: "למנצח על השמינית מזמור לדוד, על מילה שניתנה בשמיני".

¹⁰ נראה שהדרשה כאן קצת מורכבת גם מבחינת העניין וגם מבחינת האסמכתא. בפרק י של תהלים (המזמור התשיעי לפי שיטת חז"ל שעוד נראה) מדבר דוד על שבירת זרוע הרשעים. הכוונה לפי חז"ל למפקיעי השערים "המייקרים את התבואה" בשנים בהם יש מחסור, עקב עצירת גשמים. לפיכך קבעו את ברכת השנים בברכה התשיעית. ואת הקשר של שמונה עשר או תשעה עשר פרקי תהלים הראשונים לתפילת שמונה עשרה (או תשע עשרה), נראה בירושלמי בהמשך.

¹¹ ראה מסכת סנהדרין צח א: "ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר: ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל". ראה דברינו [הרי ישראל](#) ביום העצמאות.

... וכיון שנעשה דין מן הרשעים - כלו המינים, וכולל זדים עמהם¹² ... וכיון שכלו המינים - מתרוממת קרן צדיקים ... והיכן מתרוממת קרנם - בירושלים ... וכיון שנבנית ירושלים - בא דוד¹³ וכיון שבא דוד - באתה תפילה,¹⁴ שנאמר: "והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפילתי" (ישעיהו נו ז). וכיון שבאת תפילה - באת עבודה שנאמר: "ועולתיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי".¹⁵ וכיון שבאת עבודה - באתה תודה,¹⁶ שנאמר: "זובח תודה יכבדנני" (תהלים נ כג). ומה ראו לומר ברכת כהנים אחר הודאה - דכתיב: "וישא אהרן את ידיו אל העם ויברכם וירד מעשת החטאת והעולה והשלמים" (ויקרא ט כב) ... מסתברא, עבודה והודאה חדא מילתא היא. ומה ראו לומר שים שלום אחר ברכת כהנים - דכתיב: "ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם" (במדבר ו כז). ברכה דהקב"ה - שלום, שנאמר: "ה' יברך את עמו בשלום" (תהלים כט יא).¹⁷

וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים, ומהם כמה נביאים, תקנו תפילה על הסדר, שמעון הפקולי מאי הסדיר? - שכחום וחזר וסדרום.¹⁸

מכאן ואילך אסור לספר בשבחו של הקב"ה, דאמר רבי אלעזר: מאי דכתיב: "מי ימלל גבורות ה' ישמיע כל תהילתו" (תהלים קו ב), למי נאה למלל גבורות ה' - למי שיכול להשמיע כל תהילתו.¹⁹ אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: המספר בשבחו של הקב"ה יותר מדאי - נעקר מן העולם, שנאמר: "הַיְסֹפֵר לוֹ כִּי אֶדְבַר אִם אָמַר אִישׁ כִּי יְבָלַע" (איוב לו כ). דרש רבי יהודה איש כפר גבוריא, ואמרי לה איש כפר גבור חיל: מאי דכתיב: "לך דומיה תהילה" (תהלים סה ב) - סמא דכולה משתוקא.²⁰ כי אתא רב דימי אמר: אמרי במערבא: מלה - בסלע, משתוקא - בתרין.²¹

תלמוד ירושלמי ברכות פרק ב הלכה ג - ברכה גורת ברכה

ר' אחא בשם ר' יהושע בן לוי: אף מי שהתקין את התפילה הזאת, על הסדר התקינה: שלש ברכות ראשונות ושלוש ברכות האחרונות שבחו של מקום.²² והאמצעיות צרכן של בריות: חנינו דיעה. חננתנו דיעה - רצה

¹² למרות שברכת המינים התווספה מאוחר יותר, כפי שנראה, היא משתלבת במחזור הברכות שמהשביעית ואילך כולן מתמקדות בגאולה לעתיד לבוא ולא דווקא בצרכי היום-יום.

¹³ זו ברכת צמח דוד שהתווספה גם היא מאוחר יותר (כפי שנראה להלן) ובמקורה הייתה חלק מתפילת בונה ירושלים.

¹⁴ זו ברכת "שמע קולנו", הברכה השישה עשר או השבעה עשר, שהיא התפילה בתוף התפילה, המשאלה שהקב"ה יקבל את תפילתנו, ולכאורה יכולה הייתה להיחשב כסיכום התפילה. אך לא, גם היא קשורה לגאולה ויש לה המשך.

¹⁵ המשך של "שמע קולנו" היא ברכת רצה של חזרת העבודה במקדש. שים לב להמשכיות לשלוש הברכות האירונות שנחשבות לחטיבה נפרדת. ומשמע שלעתידי לבוא בית המקדש יהיה קודם כל בית תפילה ורק אח"כ גם מקום הקרבת קרבנות. ההפך מהתהליך ההיסטורי.

¹⁶ מודים אנחנו לך. ראה הדוגמא שהגמרא נותנת להוספה לא רצויה לנוסח התפילה: "האומר מודים מודים - משתקים אותו" ומסבירה הגמרא משום שנראה שהוא מתפלל לשתי רשויות (ברכות לג ב). מעניין למה הכפילות דווקא בברכת ההודאה.

¹⁷ הסיום בברכת השלום עומד גם בזכות עצמו ואינו זקוק לסמיכות מהברכה הקודמת. ראו מסכת דרך ארץ פרק שלום הלכה יט: "אמר ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי גדול השלום, שכל הברכות והתפלות חותמין בשלום, קרית שמע חותמה בשלום, ופרוס סוכת שלומך, ברכת כהנים חותמה בשלום, שנאמר וישם לך שלום, וכל הברכות חותמין בשלום, עושה שלום במרומיו".

¹⁸ המוטיב של הלכות ומצוות שנשכחו במרוצת הדורות ובא מי שבא וחיידש אותן, מצוי במספר מקומות בספרות חז"ל. ראה גמרא יומא פ ע"א לגבי "שיעורין של עונשין", מסכת מגילה ג ע"א לגבי אותיות סופיות מנצפ"ך, ובגמרא סוכה כ ע"א על התורה כולה!

¹⁹ ראה ברכות לג ב על מי שירד לפני התיבה בבית הכנסת של רבי חנינא: "ההוא דנחית קמיה דרבי חנינא, אמר: האל הגדול הגבור והנורא והאדיר והעוזז והיראוי החזק והאמיץ והודאי והנכבד. המתין לו עד דסיים, כי סיים אמר ליה: סיימתניהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי? אגן הני תלת דאמרינן - אי לאו דאמרינהו משה רבינו באורייתא, ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקנינהו בתפילה - לא היונין יכולין למימר להו, ואת אמרת כולי האי ואזלת! משל, למלך בשר ודם שהיו לו אלף אלפים דינרי זהב, והיו מקלסין אותו בשל כסף, והלא גנאי הוא לו!". נראה בפשטות שהכוונה כאן לתוספות שבח כחלקה מתפילת העמידה, אבל בימייהם הייתה זו עיקר התפילה ולפיכך אפשר שהכוונה לתפילה בכלל כולל חזרת הש"ץ לטובת מי שאינם יודעים את הנוסח ותוספות כאלה וודאי שהקשו על הציבור. וכבר הארכנו לדון בשבח **התפילה הקצרה** בפרשת בהעלותך.

²⁰ הסם, התרופה הטובה לכל היא השתיקה. וכדברי רבן שמעון בן גמליאל במסכת אבות א יז: "כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה".

²¹ מילה שווה סלע (מטבע, שקל) ואילו השתיקה שווה שני סלעים. ולא כמו שמקובל לומר היום "מילה בסלע" - שהיא חשובה וכאילו חקוקה בסלע.

²² הירושלמי מדגיש את החלוקה לשלוש הברכות הראשונות - שבחו של מקום, שתים עשרה האמצעיות - בקשה על צרכי עם ישראל המידיים והעתידיים, שלוש הברכות האחרונות - שוב שבחו של מקום. בקו מחשבה דומה, ראה ספרי דברים פרשת וזאת הברכה פיסקא שמג: "ויאמר ה' מסיני בא וזרח משעיר, מגיד הכתוב שכשפתח משה לא פתח בצרכם של ישראל תחילה עד שפתח בשבחו של מקום. משל ללוטייר שהיה עומד על הבמה ונשכר לאחד לדבר על ידיו, ולא פתח בצרכי אותו האיש תחילה עד שפתח בשבחו של מלך: אשרי עולם ממלכו אשרי עולם מדיינו עלינו זרחה חמה עלינו זרחה לבנה והיו אחרים מקלסים עמו. ואחר כן פתח בצרכו של אותו האיש וחזר וחתם בשבחו של מלך. אף משה רבינו לא פתח בצרכי ישראל עד שפתח בשבחו של מקום, שנאמר: ויאמר ה' מסיני בא ואחר כך פתח בצרכם של ישראל ויהי בישורון מלך חזר וחתם בשבחו של מקום אין כאל ישורון. ואף דוד המלך פתח בשבחו של מקום תחילה ... ואחר כך פתח בשבחם של ישראל ... וחזר וחתם בשבחו של מקום ... ואף שלמה בנו פתח בשבחו של מקום תחילה ... ואחר כך פתח בצרכם של ישראל ... וחזר וחתם בשבחו של מקום ... ואף שמונה עשרה ברכות

תשובתינו. רצית תשובתינו - סלח לנו. סלחת לנו - גאלינו. גאלתנו - רפא חולינו. ריפית חולינו - ברך שנותינו. ברכת שנותינו - קבצינו. קיבצתנו - שופטנו בצדק. שפטתנו בצדק - הכנעת קמינו. הכנעת קמינו - צדקינו במשפט. צידקתנו - בנה ביתך ושמע עתירתנו וְרָצִינוּ בתוכו...²³

אי"ר ירמיה: מאה ועשרים זקנים ומהם שמונים וכמה נביאים התקינו את התפילה הזאת. ומה ראו לסמוך האל הקדוש לחונן הדעת? על שם והקדישו את קדוש יעקב... סליחה לגאולה: הסולח לכל עוונתי הרופא לכל תחלואיכי הגואל משחת חייכי... מפני מה התקינו גואל ישראל ברכה שביעית? ללמדך שאין ישראל נגאלין אלא בשביעית. ר' יונה בשם ר' אחא: שיר המעלות בשוב ה' את שבות ציון שירה שביעית היא, להודיעך שאין ישראל נגאלים אלא בשביעית.²⁴

מסכת ברכות דף כח עמוד ב - סיבה טובה למספר 18 וגם ל-19

הני שמונה עשרה כנגד מי? אמר רבי הלל בריה דרבי שמואל בר נחמני: כנגד שמונה עשרה אזכרות שאמר דוד בהבו לה' בני אלים (תהלים כט).²⁵ רב יוסף אמר: כנגד שמונה עשרה אזכרות שבקריאת שמע.²⁶ אמר רבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה. ואמר רבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי: המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל חוליות שבשדרה... הני תמני סרי, תשסרי הוויין! אמר רבי לוי: ברכת המינים ביבנה תקנוה. כנגד מי תקנוה? אמר רבי לוי: לרבי הלל בריה דרבי שמואל בר נחמני - כנגד: אל הכבוד הרעים, לרב יוסף - כנגד אחד שבקריאת שמע; לרבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי - כנגד חוליא קטנה שבשדרה.²⁷ תנו רבנן: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים? עמד שמואל הקטן ותקנה, לשנה אחרת שכחה.²⁸

תלמוד ירושלמי מסכת ברכות פרק ד הלכה ג - עוד סיבות למספר 18

משנה: רבן גמליאל אומר: בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה. רבי יהושע אומר מעין שמונה עשרה. ר' עקיבא אומר: אם שגורה תפלתו בפיו יתפלל שמונה עשרה, ואם לאו מעין י"ח.²⁹

גמרא: ולמה שמונה עשרה? רבי יהושע בן לוי אומר: כנגד שמונה עשרה מזמורות שכתוב מראשו של תילים עד יענך ה' ביום צרה.³⁰ אם יאמר לך תשע עשרה הן, אמור לו: למה רגשו גוים לית הוא מינון.³¹ מיכן אמרו

שתיקנו נביאים הראשונים שיהו ישראל מתפללים בכל יום, לא פתחו בצרכם של ישראל, עד שפתחו בשבחו של מקום: האל הגדול הגבור והנורא קדוש אתה ונורא שמך. ואחר כך מתיר אסורים ואחר כך רופא חולים ואחר כך מודים אנחנו לך".

²³ בקשה גוררת בקשה. ולגבי ההסדר של תפילה ובניין בית המקדש וחיידוש העבודה בו, ראה במקור בירושלמי מה הוא הסדר הנכון עפ"י הפסוק בישעיהו נו ז: "וְהִבִּיאֹתֶיךָ אֶל הַר קְדֹשִׁי וְשִׁמְחֶתֶיךָ בְּבֵית תְּפִלְתֶיךָ וְעֹלֹתֶיךָ וְזִבְחֶיךָ לְרָצוֹן עַל מִזְבְּחֵי וכו'" - התפילה השלמה תהיה בבית המקדש. אך סוף דבר שיש תפילה לפני רצה (בשמע קולנו) ויש תפילה אחרי רצה.

²⁴ וההמשך שם בדרשות פסוקים דומות לאלה שראינו בגמרא בבלי, אבל יש גם הבדלים מעניינים ולא נוכל להאריך ולפרטם כאן.

²⁵ שמונה עשרה פעמים שזכר שם ה' בתהלים פרק כט שאנו אומרים בקבלת שבת, המזמור האחרון לפני לכה דודי.

²⁶ בספירה שעשינו נראה שזה רק אם סופרים גם שם הויה וגם של אלוהות. וכל אחד מוזמן לספור.

²⁷ כל אחד מהחכמים שנתן סיבה למה דווקא שמונה עשרה ברכות, מוצא כעת את הסיבה לברכה הנוספת, איך עוברים, לשיטתו משמונה עשרה לתשע עשרה. ר' שמואל בר נחמני מוסיף את "אל הכבוד הרעים" לאזכרות של תהלים כט, רב יוסף מוסיף את ה"אחד" של שמע ישראל לאזכרות שם ואילו רבי תנחום בשם רבי יהושע בן לוי מוצא חוליה קטנה נוספת בחוט השדרה.

²⁸ ועמד שמואל הקטן לפני התיבה זמן ניכר עד שכנראה נזכר בה או הזכיר, ועכ"פ נהגו בו כבוד ולא העבירוהו מלפני התיבה. ראה המשך הגמרא שם. הייתה התנגדות של חכמים להוסיף ברכות על השמונה עשרה שנקבעו, למשל בדחייה של שיטת ר' עקיבא שברכת הבדלה (אתה חוננתנו) תתוסף כברכה רביעית עצמאית ולא בתוך ברכת אתה חונן: "מאי טעמא לא עבדינן כרבי עקיבא? - דתמני סרי תקון, תשסרי לא תקון" (ברכות כט א, לג ב). אבל ברכת המינים התווספה וגם היא, היו צריכים לחזור ולתקנה משום ששכחוה. או ש"שכחו" ולא רצו להוסיף על המספר שמונה עשרה שעבר במסורת והתקבע.

²⁹ משנה זו היא עדות לכך שלא במהרה התקבל הנוסח הקבוע של תפילת שמונה עשרה ומי שלא הייתה תפילה זו שגורה בפיוהתפלל "מעין שמונה עשרה". ראה פירוש ברטנורא שמביא את שתי השיטות בגמרא מה הוא "מעין שמונה עשרה". לפי שיטה את: "אומר מכל ברכה וברכה מן האמצעיות בקוצר וחותרם על כל אחת ואחת", והשנייה שזו תפילת "הביננו ה' אלהינו לדעת דרךך, שהיא ברכה אחת שיש בה מעין כל הברכות האמצעיות של שמונה עשרה, וחותרם ברוך אתה ה' שומע תפלה".

³⁰ שכן פרק כ בתהלים מתחיל כאמור במילים: "למנצח מזמור לדוד: יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב". אם לא נענית בתפילה, אולי תיענה בתענית.

³¹ פרק כ בתהלים מתחיל במילים: "למנצח מזמור לדוד: יענך ה' ביום צרה ישגבך שם אלהי יעקב". משמע שמהפרקים הקודמים צריכה להתקבל ישועת ה' ומענה לצרתו (תפילתו) של המתפלל. ומה נעשה ויש 19 פרקים (מזמורים)? תשובת המדרש היא שפרק ב: למה רגשו גוים, מצטרף לפרק א והם מזמור אחד. אבל בשיטה המקובלת בספרי התנ"ך היום, יש אכן 19 פרקים ומכאן שיש סמך לכך שבאמת תפילת שמונה עשרה שלנו היא בעצם תפילת תשע עשרה. ויש גם תפילת 7, 9-ו, 20 ו-24 - מצאו אותם והחזירו לנו תשובותיהם.

המתפלל ולא נענה צריך תענית. אמר רבי מנא רמז לתלמיד חכם שאדם צריך לומר לרבו: תשמע תפילתך.³² ...³³ ר' חנינא בשם ר' פינחס: כנגד שמונה עשרה פעמים שאבות כתובין בתורה אברהם יצחק יעקב.³⁴ אם יאמר לך אדם תשע עשרה הן, אמור לו: "והנה ה' נצב עליו" לית הוא מינהון.³⁵ אם יאמר לך אדם שבע עשרה הן אמור לו: "ויקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק" מינון.³⁶ ר' שמואל בר נחמני בשם רבי יוחנן: כנגד שמונה עשרה ציוויין שבתורה בפרשת משכן שיני. אמר רבי חייה בר ווא: ובלבד מן "ואתו אהליאב בן אחיסמך" עד סופיה דסיפרא.³⁷

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) תפלת שמונה עשרה עמוד 584 – עפ"י אירועי האבות

תניא שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אגדה, מאי על הסדר? זה סדר עולם.³⁸ לכך מצינו י"ח ברכות של תפילה מעולם היו מתוקנות זו אחר זו, כיון שבאו אנשי כנסת הגדולה כללם ותקנום כסדרן. כשניצל אברהם אבינו מאור כשדים פתחו מלאכי השרת ואמרו: באי"י³⁹ מגן אברהם. כשנעקד יצחק על גבי המזבח ונעשה דשן והיה אפרו מושלך על הר המוריה, מיד הביא עליו הקב"ה טל והחיה אותו... מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: באי"י מחיה המתים.⁴⁰ כשבא יעקב אבינו ופגע בשערי שמים והקדיש שמו של הקב"ה, מיד פתחו מלאכי השרת את פיהם ואמרו באי"י האל הקדוש. כשבא פרעה להמליך את יוסף במצרים בדקו אם יודע בשבעים לשונות בא גבריאל ולמדו שבעים לשונות, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: באי"י חונן הדעת. כשעשה ראובן מעשה בלהה פילגש אביו נקנסה עליו מיתה מיד חזר בתשובה... פתחו מלאכי השרת ואמרו: באי"י הרוצה בתשובה. כשעשה יהודה מעשה תמר ואמר הוציאוה ותשרף ושלחה לו ואמרה הכר נא, מיד הודה ואמר צדקה ממני ונסלח לו על אותו עון, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: באי"י חנון המרבה לסלוח.⁴¹ כשמררו המצריים את חיי אבותינו אמר הקב"ה וגאלתי אתכם, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו באי"י גואל ישראל. כשנצטער אברהם אבינו בצער המילה בא רפאל ורפאו, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו באי"י רופא חולים. כשזרע יצחק אבינו ומצא מאה שערים מיד פתחו מלאכי השרת: באי"י מברך השנים.⁴² כשבא יעקב אבינו למצרים וראה יוסף ושמעון ונתקבצו הוא ובניו ביחד, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: באי"י מקבץ נדחי עמו ישראל.⁴³ כשנתנה תורה לישראל אמר לו הקב"ה למשה: ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם,

³² ולא צטרך לישב בתענית. ומפרשי הירושלמי מעירים שלא דווקא תלמיד חכם לרבו, אלא כל אדם לחברו. ונראה שבמונח תלמיד חכם כאן הכוונה לכל מי שיודע שתפילת שמונה עשרה מיוסדת על 18 או 19 פרקי תהלים שבראש הספר.

³³ דילגנו כאן על כל אותן סיבות למספר 18 שראינו כבר בבבלי לעיל. נביא רק את החידושים של הירושלמי.

³⁴ ראה דברינו **ואלה תולדות – אברהם, יצחק ויעקב** בפרשת תולדות היא הראשונה והאחרונה בה חיים שלושת האבות במקביל – 15 שנה. אבל כאן מדובר באזכור של שלושה השמות בכלל בתורה.

³⁵ שאמנם כתוב בחלום סולם יעקב, בראשית כ יג: "והנה ה' נצב עליו ויאמר אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק וכו'", אבל לא נזכר שם יעקב ביחד עם אברהם ויצחק רק לחוד כחולם החלום ודיבר ה' אליו.

³⁶ אהנו ספרנו 17 פסוקים בתורה שבהם מופיעים שלושת האבות באותו פסוק (יש גם אחד נוסף בתנ"ך בספר מלכים ב יג). לפיכך השאלה השנייה של הירושלמי שיש רק 17 מובנת ותשובתו היא שיש להחשיב גם את הפסוק בפרשת ויחי: "המלאך הגואל וכו'" שם יעקב מזכיר את אבותיו אברהם ויצחק. אבל שאלת הירושלמי שיש 19 אזכורים של האבות לא מובנת. כך או כך, ראה מדרש זה גם בבראשית רבה ט ד: "רבי חנינא בשם רבי פנחס אמר: שמונה עשרה פעמים מזכיר האבות בתורה, וכנגד כן קבעו חכמים י"ח ברכות שבתפילה ואם יאמר לך אדם תשעה עשר הם, אמור לו: והנה ה' נצב עליו, אין הוא מן המנין. ואם יאמר לך אדם י"ז הם, אמור לו: ויקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק – אחד מהם".

³⁷ הגענו סוף סוף לפרשתנו, פרשת פקודי, הנקראת כאן פרשת משכן שני. שמונה עשרה פעמים כתוב בפרשה: "כאשר ציוה ה' את משה". משפט זה חוזר כמוטו בצורה בולטת בפרשה, וכבר עמדו פרשנים ומדרשים על משמעות חזרה זו (רש"י שמות לח כב, רמב"ן שמות לו ח ועוד). וגם כאן הגענו למספר 19, שהרי באמת יש 19 "כאשר צוה ה' את משה". המדרש מציע להתעלם מהראשון ולספור רק אחרי הפסוק: "ואיתו אהליאב בן אחיסמך". ואנו נאמר שהנה שוב יש סמך בתורה להוספה של ברכת המינים. ועכ"פ ראה מדרש זה גם בויקרא רבה א ח: "ר' שמואל בר נחמן אמר בשם ר' נתן: שמונה עשר ציוויין כתובים בפרשת משכן, כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה. וכנגדן קבעו חכמים זכרונם לברכה י"ח ברכות שבתפילה".

³⁸ מדרש זה מציע סדר היסטורי הקשור לקורות העתים. ומכאן, כפי שהוא רומז, אפשר שגם הזקנים, אנשי הכנסת הגדולה לא היו הראשונים, אלא סדרו ונסחו מסורת קדומה בהרבה. במובן מסוים, הדבר מזכיר את המחלוקת אם שלוש התפילות הם תקנת האבות או כנגד עבודת בית המקדש. ראה דברינו **תפילות אבות תקנום** בפרשת וירא.

³⁹ קיצור של ברוך אתה ה' וכן להלן בכל הברכות.

⁴⁰ וזה כשיטת מדרשים מסוימים שאברהם כן שחט את יצחק ונעשה נס וחזר לתחייה. ראה פרקי דרבי אליעזר פרק שלושים ואחד: "פרחה ויצאה נשמתו של יצחק". וראה גמרא זבחים סב ע"א שזיהו בימי דוד את מקום המזבח בהר המוריה עפ"י אפרו של יצחק: מזבח מנא ידעי? ... ר' יצחק נפחא אמר: אפרו של יצחק ראו שמונח באותו מקום".

⁴¹ ראה תוספתא ברכות פרק ד הלכה יח: "מפני מה זכה יהודה למלכות? מפני שהודה בתמר".

⁴² הדרשן הבטיח לנו "סדר עולם", אבל אין לו בעיה לחזור אחורה בהיסטוריה.

⁴³ במצרים! שם התאחדה משפחת יעקב! אך הנביא אומר: "ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים" (ישעיהו כז יג).

מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מלך אוהב צדקה ומשפט. כשטבעו המצריים בים פתחו מלאכי השרת ואמרו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים.⁴⁴ כשאמר לו הקב"ה ליעקב: ויוסף ישית ידו על עיניך, שמח ובטח על דבריו של מקום ובשעה שנפטר יעקב אבינו מן העולם ובא יוסף ונתן שתי ידיו על עיניו ונשקו ובכה לו, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י משען ומבטח לצדיקים. כשבנה שלמה את ביהמ"ק, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו בא"י בונה ירושלים. כשנושעו ישראל ועברו את הים סוף ואמרו שירת ויושע פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י מצמיח קרן ישועה.⁴⁵ כשנאנחו ישראל וצעקו לאל ושמע צעקתם כמה שנאמר: "וואנחו בני ישראל מן העבודה ויצעקו ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה", מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו בא"י שומע תפילה. כשעשו ישראל את המשכן וירדה שכינה ושכן בו בין שני הכרובים, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: בא"י המחזיר ברחמיו שכינתו לציון. כשהכניס שלמה הארון לפניו ואמר: "ה' אלהים אל תשב פני משיחך וגו' " ונתן הודאה ושבח למקום ואמר: ברוך ה' אשר נתן מנוחה וגו', מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: הטוב שמך ולך נאה להודות. כשנכנסו ישראל לארץ ונתקיים עליהם המקרא ונתתי שלום בארץ, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו בא"י עושה השלום.

לפיכך כשבאו אנשי כנסת הגדולה ותקנום בסדר הזה בחכמתם, מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: ברוך חכם הרזים שנתן חכמה ליראיו שהם בני גוי גדול, כמו שאמר להם משה ע"ה: "כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו כה' אלהינו בכל קראנו אליו".⁴⁶

ילקוט שמעוני שמואל א רמז פ – חנה חידשה את שמונה עשרה

"ותתפלל חנה", מכאן אנו למדין שנשים חייבות בתפילה, שכן חנה היתה מתפללת י"ח ברכות. רמה קרני בה' - מגן אברהם. ה' ממית ומחיה - מחיה המתים. אין קדוש כה' - האל הקדוש. כי אל דעות ה' - אתה חונן. ונכשלים אזרו חיל - הרוצה בתשובה, מוריד שאול ויעל - המרבה לסלוח. שמחתי בישועתך - גואל ישראל. מקימי מעפר דל - רופא חולים. שבעים בלחם - מברך השנים. רגלי חסידיו ישמור - מקבץ נדחי עמו ישראל. ה' ידיו אפסי ארץ - אוהב צדקה ומשפט. ורשעים בחשך ידמו - מכניע זדים. ויתן עוז למלכו - בונה ירושלים. וירם קרן משיחו - את צמח דוד. ואין צור כאלהינו - שומע תפילה. אל תרבו תדברו גבוהה - שאותך לבדך ביראה [נעבוד]. יצא עתק מפיכם - הטוב שמך ולך נאה להודות. ויתן עוז למלכו - עושה השלום. הרי שמונה עשרה ברכות שהתפללה:⁴⁷

במדבר רבה יח כא פרשת קרח – תפילת שבע עשרה

"כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו" (הושע יד ג), אמרו ישראל: ריבוננו של עולם, בזמן שבית המקדש קיים היינו מקריבים קרבן ומתכפר. ועכשיו אין בידנו אלא תפילה. טו"ב - בגימטריא י"ז. תפילה י"ט ברכות,

⁴⁴ כאן וגם בהמשך, מתקלקל קצת הסדר ההיסטורי, אבל לא נדקדק עם הדרשן.

⁴⁵ זאת, בניגוד לכל המדרשים שמרחיקים את המלאכים משירת הים. ראה דברינו [מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה?](#) בשביעי של פסח. ואולי גם כאן יש לדקדק שהמלאכים לא אמרו שירה, אלא תפילה: מצמיח קרן ישועה.

⁴⁶ משמע מכל המדרש הארוך הזה, שתפילת שמונה עשרה נתקנה פעמיים. פעם למעלה ע"י המלאכים שאמרו כל ברכה בשעתה ובמקומה "ולרגל המאורע" (מאורע שאירע לבני האדם), אבל לא הורידה לארץ ולא גילו אותה לבני האדם. באו חכמי אנשי הכנסת הגדולה בימי בית שני ואח"כ שוב אצל רבן גמליאל ביבנה אחרי החורבן וגילו את סוד תפילת שמונה עשרה בחכמתם. ולא נותר למלאכים, הם שגם סירבו להוריד את התורה לארץ, להשתומם היאך גילו בני ישראל את נוסח התפילה שכבר הייתה שגורה במרום שנים רבות. ומה עשו החכמים? הפכו את נוסח הברכות שהיה לשעתו (בית ראשון) ממשמעות הווה ועבר לתקווה לעתיד. אם המלאכים אומרים בעת חנוכת המשכן, נכון יותר המקדש: בא"י המחזיר ברחמיו שכינתו לציון, באים החכמים לאחר החורבן ומכוונים לגאולה העתידית (ואולי אנשי הכנסת הגדולה בבית שני בעודו עומד על תילו התכוונו כמו המלאכים במקדש שלמה). וכך גם בברכת: שובר אויבים ומכניע זדים, משען ומבטח לצדיקים, בונה ירושלים, מצמיח קרן ישועה ועוד. ומה נותר כעת למלאכים לומר? ברכת חכם הרזים: "מיד פתחו מלאכי השרת ואמרו: ברוך חכם הרזים שנתן חכמה ליראיו".

⁴⁷ הגמרא בברכות כ"ב אומרת שלמרות שתפילה היא מצוות עשה שהזמן גרמא, נשים חייבות בה משום שהיא בקשת רחמים ("רחמי היא") ואין מי שלא זקוק לרחמי שמים (אבל עדיין מחלוקת ראשונים היא אם חיוב זה הוא מהתורה או מצוות חכמים, ראה הערה 1 לעיל). וכאן, כל המקור של תפילת שמונה עשרה בא מתפילת חנה, אז פשיטא שנשים חייבות בה – כחנה. שים לב, אגב, שברכת המינים נמצאת כאן: מכניע זדים, בעוד שדווקא ברכת על הצדיקים איננה. סה"כ אכן י"ח ברכות אך בלי "על הצדיקים". מעניין איזה מקור מביא כאן הילקוט שכידוע הוא אוסף מדרשים. ועל [תפילת חנה](#) כבר הרחבנו בראש השנה ושם הבאנו מדרש זה מפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) דברים פרשת ואתחנן דף ו עמוד א.

הוצא משם ברכת המינין שתקנוה ביבנה ואת צמח דוד שתקנו אחריו, על שום "בחנני ה' ונסני" (תהלים כו ב).⁴⁸

שבת שלום
חזק חזק ונתחזק⁴⁹
מחלקי המים

⁴⁸ כבר ראינו לעיל את המספר 17 וכאן יש לנו אישור, אמנם ממדרש מאוחר יחסית, שבמקור הייתה תפילת עמידה מורכבת משבע עשרה ברכות, כאשר ברכת בונה ירושלים כללה גם את צמיחת קרן דוד (ותפילת המינים עדיין לא נתקנה). בשלב כלשהוא הופרדה הברכה לשניים (לשלמה ולדוד) ולא ברור מהמדרש לעיל אם דברי דוד "בחנני ה' ונסני" היא הסיבה להפרדה זו ולהוצאת צמיחת קרן דוד לברכה לעצמה, או אדרבה, זו היא הסיבה מדוע לכתחילה שולבה צמיחת קרן דוד בתוך בונה ירושלים. ראה גמרא סנהדרין קז ע"א שדוד נכשל בבקשתו להעמדה בניסיון ולהשתוות לאבות: "אמר רב יהודה אמר רב: לעולם אל יביא אדם עצמו לידי ניסיון, שהרי דוד מלך ישראל הביא עצמו לידי ניסיון ונכשל". ראה שהסיום של מדרש זה צריך עיון נוסף.

⁴⁹ מקור הביטוי במקרא הוא במלחמת יואב ואבישי נגד ארם ובני עמון, שמואל ב פרק י פסוק יב: "חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי אֶלְהֵינוּ וְהָ יַעֲשֶׂה הַטּוֹב בְּעֵינֵינוּ". לנוסח בסיום חומש בתורה, ראה ערוך השולחן אורח חיים קלט טו: " ... ודע דבקרא לא ימוש ספר התורה הזה מפיך כתיב חזק ואמץ ומזה נהגו לומר למסיים ספר חזק חזק ונתחזק", שמקורו, כך נראה, בגמרא ברכות לב ע"ב: "תנו רבנן, ארבעה צריכין חיזוק ואלו הן: תורה, ומעשים טובים, תפילה ודרך ארץ. תורה ומעשים טובים, מניין? שנאמר: רק חזק ואמץ מאד לשמר ולעשות ככל התורה (יהושע א ז) ... תפילה מניין? – שנאמר: קוה אל ה' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ה' (תהלים כז יד); דרך ארץ מניין? – שנאמר: חזק ונתחזק בעד עמנו וגו'". ואנו מצאנו סיומת זו בדפוסי המדרשים, שהוא כפי הנראה מעשה ידי המעתיקים והמלבה"דים, כמו בסוף מדרש ספרי דברים: "סליק ספרי חזק ונתחזק" וכן בסיום פסיקתא דרב כהנא: "חסלת פסקתא דרב כהנא ברוך הנותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה חזק ונתחזק, אני יהוצדק בר' אלחנן כ' ח' י' שלמתי וסימתי כל הספר מרב כהנא בששי בשבת בתשעה ועשרים יום לירח אדר שנת חמשים ואחת לפרט לאלף ששי". ערב ראש חודש ניסן.